

Bernard George Weiss, *Language in Orthodox Muslim Thought: A Study of "Wad Al-Lughah" and Its Development*, Princeton University, 1966, 157 sayfa, OCLC Number: 54742627, Doktora Tezi.

Abdullah Yıldırım*

İslâm geleneğinde dilbilim çalışmalarının uzun bir tarihi olduğu ve bu süre boyunca çok sayıda alt disiplini içeren kapsamlı ve ayrıntılı bir ilmi/düşünsel birikiminin teşekkül ettiği bilinmektedir. Söz konusu incelemelerin temelinde, dilin yapıtaşlarını oluşturan *lafız* ve *mana* kavramları ile bu iki kavram arasındaki ilişki sorunu yer alır. Lügat, gramer ve belagat ilimleri gibi, klasik birikim ve eğitim müfredatı içinde öne çıkan disiplinler söz konusu olduğunda, mezkur ilişkiyi belirleyen temel meselenin *lafzın manaya delaleti* olduğu görülür. Buna bağlı olarak, modern dönemdeki akademik çalışmaların büyük ölçüde ilgili disiplinler ve merkezinde *lafzi delalet*in yer aldığı bir problematik etrafında kümelenildiğini söylemek mümkündür.

Öte yandan, lafız-mana ilişkisi bağlamında gündeme gelen bir başka mesele, söz konusu delalet ilişkinin nasıl teşekkül ettiği sorusudur. Delalet, lafzın lafız olmak bakımından sahip olduğu bir nitelik olmayıp düşünen bir öznenin/iradenin lafzı muayyen bir manaya tayin etmesi sonucu oluşur. Klasik düşünce bu tayin işlemi *vaz'* terimi ile karşılar. Meşhur kelimacı Adudüddin Âcî'nin telif ettiği *er-Risâletü'l-vaz'îyye* ile başlayan *vaz'îyye* edebiyatında, bu ilişkinin temel kategorileri ve meseleleri incelenir. Süreç içerisinde pek çok metnin üretildiği ve bağımsız bir ilim olarak tedvin edilen ilgili literatür, İslâm geleneğinde dil merkezli düşüncenin felsefi yönü güçlü boyutlarından birini teşkil eder. Buna ilaveten *vaz'* meselesi, dilbilim, mantık ve fıkıh usulü gibi anlam ve yorum merkezli disiplinlerle sıkı bir irtibat içindedir. Ancak bu tarihsel ve nazari önemine karşın, çağdaş dönemde –çoğu metin neşrinden ibaret olan bazı teşebbüsleri bir kenara koyacak olursak– *vaz'* kavramı ve literatürde tartışılan meseleler üzerine kayda değer sayıda ve derinlikte çalışmaların yapıldığını söylemek hayli güçtür. Bu bakımdan Bernard G. Weiss'ın 1966 yılında Princeton Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırladığı *vaz'u'l-luga* kavramı ve İslâm düşüncesindeki gelişimini konu edinen incelemesi, yayımlandığı tarih epeyce eski olsa da, teorik perspektifi bakımından kayda değer bir metindir.

* Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü.

Çalışma, biri giriş olmak üzere, toplam dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde yazar *vaz'u'l-luga* kavramını *dilin verili oluşu* (the givenness of language) şeklinde yorumlar ve bu kabulün İslâm düşüncesinin fikrî esaslarından biri olduğunu belirtir (s. 1). Verili oluşla kast edilen, lafız ve mana arasındaki ilişkinin –bunu gerçekleştiren öznenin kimliğinden sarfı nazar ederek söyleyecek olursak– baştan tayin edilmiş, kurulmuş olmasıdır. Böylece tarihî süreç içerisinde insanlar, daha önce belirlenmiş bir dil ortamı içerisine doğarlar. Yazar, ilahî hitabın insanlara doğal bir dil (Arapça) içerisinde ulaşması gerçeğinden yola çıkarak, verili olmanın aynı zamanda dilin semantik açıdan sabit bir düzen olduğu fikrine yol açtığını belirtir. Çünkü dil, ilahî hitabın ve bu hitaptan hareketle oluşturulan fıkıhın anlaşılması bakımından zorunlu bir veridir. Öte yandan hitap, insanlığın yegâne hidayet imkânı olarak, tarihin sonuna kadar ancak sabit bir düzen içinde muhafaza edilebilir (s. 2-3). Yazar, İslâm düşüncesindeki bu fikrî esasın –yani fıkha dayalı hayat düzeninin dilin verili ve sabit bir düzen oluşuna bağlı olduğu şeklindeki kabulün– diğer ilahî dinler ve modern hukuk düşüncesiyle mukayesesini yapar ve hiçbirinde İslâm geleneğindeki gibi mevcut bulunmadığını belirtir (s. 3-5). Giriş bölümünün sonunda yazarın *vaz'* ile dinî olmayan anlamdaki *sünnet* kavramı arasında kurduğu ilişki dikkat çekicidir. Buna göre her iki kavram da *verili olma* yani önceden belirlenmiş ve daha sonraki bütün eylemler/durumlar için örneklilik teşkil eden esas/ilke anlamına gelir (s. 5-7).

Giriş bölümünde ortaya konan *dilin verili olduğu* şeklindeki temel fikir, çalışmanın her üç bölümünü de belirlemiş gözükmektedir. Buna göre birinci bölümde söz konusu fikrin ortaya çıkışı ve ilk gelişimi, ikinci bölümde fıkıh usulünde *dilbilimsel ilkeler* (linguistic premises) başlığı altındaki daha ileri düzeyde incelenmesi, üçüncü ve son bölümde ise bağımsız bir disiplin olarak *vaz'* ilminde ulaştığı nihai form tartışılmaktadır (s. 7).

Çalışmanın birinci bölümü, İslâm geleneğinde *dilin kökeni* konusunda yaşanan tartışmalara ayrılmıştır. Buna göre konu hakkında öne sürülmüş üç temel tez bulunmaktadır ve her biri lafız-mana ilişkisinin verili oluşunun hangi temel üzerinde tesis edileceğini gösterme kaygısı taşır. Birincisine göre dil tabiat ürünüdür (doğalcı tez). İkinci görüş dili insan uzlaşısının (uzlaşmacı tez), üçüncüsü ise ilahî bildirim sonucunda açıklar (teolojik tez) (s. 8-9).

Doğalcı tez, lafız-mana ilişkisinin verili ve sabit oluşunu, ses ile mana arasındaki doğal irtibatı arar. Böylece kökleri tabiata sıkıca sabitlemiş bir dil, her tür değişiklik ve tahrife karşı muhafaza edilmiş olacaktır. Ancak bu teori, varlığını sürdürmekte başarılı olamamıştır. Yazar bu durumun, doğalcı tezin kalıcılık ve sübutu –İslâm düşüncesindeki genel kabulün aksine–Tanrı'nın iradesine değil tabiata bağlamasından kaynaklandığı görüşündedir (s. 17-18).

İslâm geleneğinde dilin kökeni konusunda yaşanan asıl tartışma ise *teolojik tez* ile *uzlaşmacı tez* arasında cereyan etmiştir. Dönemin önde gelen Mu‘tezile kelamcısı Ebû Hâşim Cübbâî, teolojik teze itiraz ederek *uzlaşmacı* dil teorisini benimsemiştir. Buna göre dil, ilahî bildirimde değil, insanların müşterek çabalarının sonucu oluşan *uzlaşmaya* bağlıdır. *Uzlaşmacı* tez kısa zamanda Mu‘tezile kelamının ayırt edici vasfı hâline gelince, daha önce Mu‘tezile kelamını terk etmiş bulunan Eş‘arî, bu durum karşısında ehl-i hadis çizgisinde yaygın şekilde kabul gören ilahî bildirimde dayalı dil anlayışını benimsemiş ve *teolojik tez* şeklinde savunusu yapmıştır (s. 20-22).

Weiss, *teolojik-uzlaşmacı* karşıtlığıyla Kur’an’ın mahluk olup olmadığı şeklindeki kelam tartışması arasında ilgi kurar. Buna göre Mu‘tezile kelamcıları Kur’an’ın mahluk olduğunu savunabilmek için sözün yaratılmış/dünyevî doğasına vurgu yapmışlardır. Yazar, yaratılmış Kur’an teorisinin zorunlu olarak *uzlaşmacı* tezi doğduğunu öne sürmez. Çünkü sonradan meydana gelen (hâdis) bir varlık olarak dil, pekâlâ hiçbir insanın müdahalesi olmaksızın bütünüyle Tanrı tarafından meydana getirilmiş olabilir. Mu‘tezilî düşünürleri uzlaşmacı dil teorisini kabule götüren asıl husus, ehl-i sünnet çevrelerinde dilin ilahî kökenli olduğu iddiasının –Mu‘tezile mezhebinin asla kabul edemeyeceği– yaratılmamış Kur’an görüşünün doğal uzantısı hâline gelmesidir (s. 23-24).

Öte yandan Sünnî kelamcılar, Kur’an’ın mahluk olmadığını iddia ederken dil/konuşma ile Cenab-ı Hakk’ın ilim sıfatı arasında bir ilişki kurmaktadır. Dolayısıyla Âdem’e isimlerin öğretilmesi aslında ona ilim verilmesi anlamına gelmektedir. Buna göre, dilin kökeni konusundaki ehl-i sünnet yaklaşımı, dilin başlangıcı yani varlık sahnesine ilk çıkışı meselesi değildir. Daha ziyade dilin üst bir makamdan Âdem’e bildirilmesini, daha açık bir deyişle ilahî beyan vasfının Âdem’e telkin edilmesini anlatır. Nitekim *teolojik* tezin adı hâline gelen *tevkif* terimi, lügat anlamı itibariyle, dilin ortaya çıkışını değil fakat bir otorite tarafından insana bildirilmesini ima eder. Buna mukabil Mu‘tezile çevrelerinin benimsediği *uzlaşmacı* tez, ehl-i sünnetin benimsediği dilin metafizik ve semavi karakterine bir tepkidir. Buna göre dil, insana bağışlanmış metafizik bir realite olmayıp bütünüyle insanla dolayısıyla yaratma ile ilgilidir. Şu hâlde *teolojik tez* ile *uzlaşmacı tez* arasındaki tartışma, dilin tarih sahnesine nasıl çıktığından ziyade dilin tabiatı ve karakteri konusunda yaşanmıştır. (s. 23-26).

Yazar, tarafların öne sürdüğü delilleri ana hatlarıyla tasvir ettikten sonra, tartışmanın, Eş‘arî kelamcılarının Bâkılânî’nin dilin kökeni konusunda hiçbir teorisinin kesin olarak ispat edilemeyeceği, dolayısıyla bu konuda tevakkuf edilmesi gerektiği yönündeki açıklamalarıyla sona erdiğini belirtir. Bu durumun nedeni, kelamın mahiyeti konusunda yaşanan tartışmalar ve lafzî ile nefsî kelam arasında yapılan ayrımdır. Buna göre ehl-i sünnet düşüncesinde Kur’an’ın yaratılmamış olduğu şek-

lindeki genel ilke, gündelik dilin mahiyeti meselesinden bütünüyle koparılmıştır. Artık *ilahî kelam kadimdir* derken kast edilen, gündelik dil değil ilahî beyan niteliğindedir. Bu nitelik nefste kaim olduğu için *kelâm-ı nefsi*, nefste tertip edilen manaların dile getirilmesi ancak lafızlar aracılığıyla gerçekleştiğinden, söz konusu niteliğin dışı vurumu olan söz ise *kelâm-ı lafzî* olarak adlandırılmıştır. İlahî sözün metafizik ve ezeli doğası muhafaza altına alındıktan sonra, dilin kökeni sorunu artık, dilin insana bahşedilen aşkın/metafizik bir realite olup olmadığı değil, yaratılmış bir fenomen olarak dilin varlık sahnesine nasıl çıktığı şeklinde anlaşılmıştır (s. 31-34).

Çalışmanın ikinci bölümü, dilin *vaz'iliği* meselesinin fıkıh usulü literatüründe nasıl incelendiği konusuna ayrılmıştır. Buna göre *vaz'* kavramı, usul eserlerinde esas itibarıyla, âlimlerin metin yorumunda hesaba katması gereken dilbilimsel verilerin tesisini ifade eder (s. 42).

Yazar fıkıh usulünün teşekkül sürecinde kelamî, dilbilimsel ve fikhî olmak üzere üç tür ilke üzerine oturduğunu belirtir (s. 54-59). Fikhî ilkeler öncelikle tanımlarla ilgilidir ve fıkıh ilmi dışında bir temeli yoktur. Kelamî ve dilbilimsel ilkeler ise, Tanrı ve dilin verili oluşuyla ilgilidir. Tanrı'nın nitelikleri mutlak surette bilinmeli ve metin yorumunda dikkate alınmalıdır. Çünkü hitap Tanrı'ya aittir. Öte yandan ilahî hitap, insanlara doğal bir dil içerisinde ulaşmıştır. Şu hâlde dilin hakikati ve nitelikleri de ayrıca hesaba katılmalıdır (s. 59).

Çalışmanın ilerleyen sayfalarında yazar, *dilbilimsel ilkeler* başlığı altında dilin verili olduğu fikrinin nasıl geliştirildiğini ayrıntılı şekilde tasvir eder. Bu bağlamda öne çıkan en önemli unsur, dilin ancak *rivayet* yoluyla bilineceği şeklindeki kabuldür. Weiss, çalışmanın bu sayfalarında, İbnü'l-Enbârî'nin hadis eleştirisini dil ilimlerine nasıl tatbik ettiğine, Âmidî'nin dilin rivayeti meselesini ana hatlarıyla usule taşımaya, Fahreddin Râzî'nin konu hakkında öne sürdüğü şüphelere ve ilgili bazı ayrıntılara yer verir. (s. 61-72)

Dilin verili oluşunun nasıl kazanıldığı gösterildikten sonra, usul bilginleri doğrudan metin yorumuyla ilgili konuları ele alırlar. Usul bilgini, metnin anlamını tespit bakımından, dildeki cüzi ifadelerin manaları yetersiz kaldığında, bu verilerin ötesine yani eşadlılık, eşanlamlılık, gibi niteliklere geçmelidir. Usul âlimlerinin *dilbilimsel ilkeler* içerisinde ortaya koydukları bütün çaba dilin söz konusu genel semantik niteliklerinin *vaz'* edilmiş dolayısıyla dilin hakikatine dâhil olduğunu ortaya koyabilmektir. (s. 72-74)

Yazar, usul metinlerinde, dilin verili olduğu şeklindeki fikrî esasın incelenmesine ilişkin bu genel açıklamalardan sonra, dilin bu bağlamda incelenen genel nitelikleri olarak *mecaz*, *şer'î terimler*, *genellik-eşadlılık-eşanlamlılık* gibi olguları ele alır ve bu çerçevede gündeme gelen tartışmalara temas eder. (s. 75-88)

Çalışmanın üçüncü bölümü müstakil bir disiplin olarak vaz' ilmine ayrılmıştır. Weiss, dilin verili olduğu şeklindeki fikrî esasın nihai ifadesini bu ilimde bulunduğunu belirtir. Buna göre, usul literatüründe, –mecaz, umum, eşanlamlılık vb.– sadece metin yorumuyla irtibatlı unsurlar bağlamında yapılan inceleme, vaz' ilmine gelindiğinde, dilde yer alan bütün unsurları içerek şekilde genişletilir. Bu durumun nedeni şudur: Vaz' ilminde, dilde yer alan anlamlı bütün unsurlar –ister kelime ister form ya da sonek şeklindeki biçimsel unsurlar olsun– belirli bir mananın adı olarak düşünülüdür. Bu nedenle, dilin teşekkülü aslında bir *ad verme* sürecidir. (s. 90-91)

Weiss, vaz' kavramını, fıkıh usulünde baskın olan, metnin nasıl yorumlanacağı sorusundan koparıp kendi bağlamında ilk ele alan kişinin Adudüddin İcî olduğunu belirtir. Böylece vaz', bağımsız bir inceleme sahası hâline gelmiş olmaktadır. Ancak müstakil bir ilim hâline gelmesi, yazara göre, ancak on sekizinci asır ve sonrasında yazılan sistematik ve kapsamlı metinler sayesinde mümkün olmuştur. (s. 92-93)

Literatürün muhtevası bakımından iki husus öne çıkar. Buna göre, dildeki anlamlı unsurlar ile bu unsurların manaları arasındaki ilişki incelenirken vaz'ın kategorilerinden hareket edilmiş, akabinde de söz konusu kategoriler dilde kullanılan bütün unsurlara tatbik edilmiştir. (s. 93)

Weiss, vaz' olgusunun kategorilerini üç sınıf hâlinde tespit eder. Bunlardan ilki, özellik-genellik bakımından yapılan ayırmadır. Burada *vaz'*ın ve *mevzû' lehin* özel ya da genel olmasına bağlı olarak üç alt başlık oluşur. İkincisi, lafızların vaz' esnasında maddeleri ve suretleri bakımından düşünölmeleri arasındaki ayrımı veren *şahsî-nevî* kategorileri, üçüncüsü ise hakikat ile mecaz arasındaki farkı belirleyen ve lafızların manalarına delalet ederken karineye ihtiyaç duyup duymamalarına binaen oluşan *tahkikî* ve *tevilî* vaz' kategorileridir. (s. 93-95)

İcî'nin temel amacı, daha önceki düşünörler (mütেকaddimün) tarafından manası küllî olarak görölen şahıs zamiri, işaret ismi, ilgi zamiri (ism-i mevsül) ve harf gibi lafız türlerinin vaz' edilme biçimleri genel olmakla birlikte manalarının genel değil özel olduğunu ortaya koymaktır. Weiss bu bağlamda *marife* olgusuna dikkat çeker. Buna göre, İcî'nin üzerinde durduğu bütün lafız türleri dilde marife başlığı altında yer almaktadır. Marife ise, konuşan ve dinleyen tarafından bilinen bir şeye referansta bulunan lafzın niteliğidir. Buradan hareketle yazar, *marife* ile *cüzî* düşüncesi arasında bir benzerlik kurar. Buna göre marife kelimelerin gösterdiği şey genel değil özel olmalıdır. Bu durum, İcî'nin yukarıda işaret edilen amacıyla oldukça uyumludur (s. 95-98).

Yazar mütেকaddim âlimlerin zamir, işaret ismi vb. marife lafızların manalarını cüzî değil de küllî görmelerini, *lafzın manası dilin kurucusu tarafından tasavvur edilen manadır* şeklindeki ilkeyle açıklar. Buna göre dilin kurucusu, marife kelimelerin,

mesele “o” (hüve) zamirinin, ileride çok sayıda konuşma durumundaki muhtemel manalarını baştan öngörmüş ve bu cüzî manaların her birini tasavvur etmiş olamaz. Çünkü dilin teşekkülü konuşma durumlarından öncedir. Bu durumda dilin kurucusu ancak bütün bu cüzî durumlarda geçerli olabilecek küllî bir mana düşünmüş olabilir. Dolayısıyla ilgili lafızların konulduğu mana da küllî olacaktır. Mütekaddim âlimler, zamirlerin her konuşma durumunda genel değil de ancak belirli bir şahsı göstermesini ise yine dilin kurucusu tarafından ortaya konan bir şartla izah etmişlerdir. Bu durumda tartışma konusu olan lafızların manaları küllî, belirli konuşma durumlarındaki referanslarıysa cüzî olmaktadır.

Ancak İcî'ye göre söz konusu lafızların manaları küllî kabul edildiğinde, bu lafızların marife oluşlarının yani *bilinen bir şeye işaret etme karakterinin* verili olduğu ispat edilmiş olmaz. Dilin kurucusu tarafından ortaya konan şart, bunun için yeterli değildi. Bu nedenle İcî, söz konusu lafız türlerinin vaz'ını açıklarken, küllî değil cüzî bir mananın karşılığında tayin edildiklerini iddia etmiştir. Bu amaçla vaz'ın ve mevzû' lehin ikisinin birden cüzî ve küllî olduğu ilk iki vaz' kategorisi dışında, burada söz konusu edilen marife lafızları açıklayabilmek için, vaz'ın genel ancak mevzû' lehin özel olduğu üçüncü bir kategori icat etmiştir. Buna göre zamir, işaret ismi, ilgi zamiri vb. lafızlar dilin kurucusu tarafından düşünülen küllî tasavvurların karşılığında konmamıştır. Bilakis bu küllî tasavvur aracılığıyla düşünülen çok sayıdaki cüzî durumun karşılığında tek defada vaz' olunmuştur (s. 98-105).

Weiss, harfin cüzîliği meselesini, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *harfrisalesinde* ortaya koyduğu ayna istiaresine atıfla, anlamların doğrudan ve dolaylı şekilde düşünülme keyfiyetleri arasındaki farkla izah ettikten sonra vaz'ın şahsî-nevi ve tahkikî-tevilî ayrımlarına kısaca temas eder (s. 110-118). Bölüm, vaz'ın sözü edilen kategorilerini dildeki anlamlı bütün unsurlara tatbiki ile sona erer. Burada öncelikle, metinler arasında ortak olan hususlara temas edilmiş, akabinde müellifler arasında tartışma konusu olan ihtilafı meselelere yer verilmiştir (s. 118-139).

Weiss'in çalışması, genel olarak değerlendirildiğinde, başarılıdır. Bu durumun en önemli nedeni, metinleri lafzî düzeyde okuyup meseleleri alt alta sıralamak yerine, bunları mümkün kılan düşünsel arka plana inme ve tarihsel süreci sebep-sonuç ilişkisi içerisinde tasvir etme çabasıdır. Nitekim metnin geneline bakıldığında yazarın, *vaz'u'l-luga* meselesini dilin verili olduğu şeklinde yorumlayıp çok sayıda tikel veriyi bu kavramsal soyutlama içerisinde yorumlamaya çalıştığı görülür. Bu yorumların isabet değeri ise ayrı bir sorudur. Mesela dilin, ilahî hitabın (dolayısıyla fıkın) anlaşılması bakımından zorunlu bir veri olduğunu söylemesi doğru olduğu hâlde, bu durumu mutlaklaştırması ve Hz. Peygamber'in vefatından soran hitabın dili dışında Cenab-ı Hakk'ın muradını tespit etmenin hiçbir yolu olmadığını belirtmesi (s. 140) oldukça sorunlu bir iddiadır.

Yazarın, vaz' ilminin düşünsel temellerini sorgulaması, bu amaçla dilin kökeni ve fıkıh usulündeki *dilbilimsel ilkeler* başlığı altında yapılan tartışmalara uzanması, kayda değer başarılarıdır. Ancak vaz' meselesi her şeyden önce bir dil sorunudur. Buna rağmen yazar, dilbilim kaynaklarına neredeyse hiç başvurmamakta, vaz' meselesinin dilbilim geleneğindeki izlerini takip etmemektedir. Bu bağlamda işaret edilmesi gereken bir başka husus, özellikle Fârâbî ile birlikte büyük bir ivme kazanan mantık çalışmalarıdır. Nitekim delalet olgusu, mutlak seviyede mantıkçılar tarafından tartışılmış ve bu bağlamda delaletin ilkesi olarak vaz' kavramına yer verilmiştir. Weiss çalışmasında mantıkçılara da herhangi bir atıfta bulunmaz. Ancak daha önemlisi, vaz' meselesinin niçin meşhur bir kelamcı olan Îcî ile birlikte başladığı ve sonraki süreçte bu metin üzerine şerh ve haşiye yazan müelliflerin neredeyse tamamının aynı zamanda akli ilimlerde öne çıkan âlimler olduğu sorusudur. Vaz' tartışması niçin daha önce ve başkası tarafından değil de Îcî ve benzer eğilimlere sahip takipçileri tarafından dilin doğasını dikkate alan bağımsız bir tartışmaya dönüşmüştür. Bu durumun özel bir anlamı olabilir mi? Öte yandan yazarın, on sekizinci yüzyıl ve sonrasında telif edilen vaz' eserlerine müracaat etmesine karşın, birkaç istisna dışında, vaz' literatürünün klasik metinlerini oluşturan şerh ve haşiyelere yeteri kadar yer vermediği göz önünde bulundurulduğunda, vaz' tartışmasının ilmî bağlamını tespit bakımından birtakım boşluklar taşıdığı söylenebilir.